

Др Алексеј Тимофејев, научни сарадник
Институт за новију историју Србије,
Београд

Руски дисиденти и „дисиденти“. Историја елита, етницитета и друштвених идеја у ауторитарном друштву на примеру развоја конзервативних идеја у СССР-у

Услед многих кризних и насилних догађаја који су обележили XX век, као и услед разних експеримената који су били вршени у време када је покушавано стварање наднационалне заједнице „совјетског народа“, идеја о руском етницитету и представе о његовим границама – остали су замагљени. Две деценије после распада СССР-а биле су обележене многим покушајима да се одреде и објасне реалне границе и токови онога што се назива „руском идејом“. Тај „плимни талас“ изнео је бројне радове академских историчара, али и самоуких надри–историчара, разноврсних новинара, публициста, политиколога и филозофа. „Руско питање привлачи највећу пажњу читалаца“ – незванично оцењују интересе читалачке јавности Русије К. Семјонов и А. Колпакиди, руководиоци појединих програма водећих руских издавачких кућа *Јуза (Јуза)* и *Вече (Веће)*, које се баве објављивањем историјске литературе, штампајући стотине наслова и избацујући на тржиште милионе примерака годишње. У таквој поплави књига релативно је тешко издвојити литературу која би, с једне стране, уопштено представљала тенденције савремене руске историографије, а с друге – пружила страном читаоцу увид у новије изворе о свим дешавањима која су била скривена иза паравана совјетског ауторитарног режима.

„Руско питање“ донекле је могуће осветлити сучељавањем различитих погледа две књиге које се баве истом темом – „руским клубом“ или „руском странком“ у Совјетском Савезу. Ово „стелс“ питање за генерације совјетолога је изузетно важно због бољег разумевања позадине друштвене позорнице совјетског, а касније и руског друштва у последњих педесет година, од Хрушчова до Јељцина. Одређени број модерних идеолошких конструкција, које се односе на савремену Русију, без обзира на то што постоје и покушаји баштињења традиција пререволуционарне Русије, у већој мери вуку корене из исте основе.

Митрохин, Николай, *Русская партия: Движение русских националистов в СССР. 1953–1985 годы*, Москва 2003.

Књига Николаја Митрохина *Руска партија: покрет руских националиста у Совјетском Савезу 1953–1985*, представља докторску („кандидатску“) тезу, одбрањену на Руском државном факултету хуманистичких наука 2002. године. Како сам аутор тврди, своја емпиријска истраживања темељно је осмислио у оквиру радионица Карнеги фонда 1997–2001. године. Ментор на изради ове тезе био је познати руски професор и бивши ректор Руског државног факултета хуманистичких наука, Јуриј Афанасјев. Монографија Н. Митрохина има опсежан и веома исцрпан увод у којем је дат преглед основних трендова у приступу теми неформалног „руског национализма“ у Совјетском Савезу, у оквиру совјетолошких истраживања вршених пре 90-их година ХХ века. Веома је индикативна констатација аутора да је скоро сваки совјетолог у својим радовима обраћао мању или већу пажњу на ову појаву, али да нико није могао понудити веродостојан приказ ситуације, јер је истраживачима до тада био доступан веома узак круг извора: објављене монографије и расправе из области хуманистичких наука, књижевна критика и књижевност. Одлазак совјетских интелектуалаца–дисидентата на Запад такође није могао да пружи објективан увид, јер се углавном радило о одласку представника само једне, „либерално–вестернизоване“ струје, која је била само део читаве једне лепезе неформалних погледа ширих интелектуалних кругова у Совјетском Савезу. Као водећег страног истраживача на Западу, Н. Митрохин истиче Џона Б. Данлопа, а као кључног „дисидентског“ истраживача ове теме на Западу – Александра Јанова, истичући њихов допри-

нос проучавању „руског национализма“, али и њихов неуспех у покушају да објективно сагледају ову појаву. Због свега наведеног, та истраживања нису издржала „проверу времена“.¹

Рад Н. Митрохина базиран је не само на архивским изворима који су постали доступни после 90-их година XX века, већ и на бројним мемоарским чланцима активних организатора „руског клуба“, од учесника покрета до чланова ЦК. Од посебног значаја била је „усмена историја“, односно интервјуи који су на тај начин били обављени са С. Семановим, И. Ивановим, Г. Гусковым, Ј. Луњковым.

У поглављу *Социјални контекст етничких митова* аутор се бавио истраживањем извора етнонационалистичке митологије у партијско–државном апарату и етничке ксенофобије у нижим слојевима друштва, као последице социјалних тензија. Изворну базу митова руског национализма касног совјетског доба Н. Митрохин је поделио на неколико целина: пререволюционарни руски национализам, за који сматра да се у друштву формирао као последица читања „пререволюционарних“ књига, односно упознавања друштва са делима и радом оних писаца и уметника који су стварали у СССР-у, али који су били формиранни као личности још пре 1917. године (С. Сергејев – Ценски, П. Корин, А. Н. Толстој и др.); национализам који је настао под утицајем емиграната који су се вратили у СССР после Другог светског рата (В. Шуљгин, А. Казем – Бек, али и безброј безимених „власоваца“² који су боравили у совјетским логорима од 40-их до 60-их година XX века и тамо контактирали са руским дисидентима); национализам који се формирао под идеолошком матрицом касног стаљинизма и под утицајем цркве. Посебно је интересантно поглавље *Утицај Политбироа и апарата ЦК КПСС на делатност руских националиста*. Аутор је на основу бројних извора успео да идентификује постојање руских националиста у самом апарату ЦК, личне погледе чланова Политбироа на питање етничитета, утицај „групе Шељепина“, Д. С. Пољанског и А. Ј. Јаковљева на борбу Политбироа са руским националистима. Посматрано у ширем контексту, ово поглавље фактички представља најзанимљивији покушај друштвене историје новије руске историографије да продре у табу тему повезаности високих патрона из ЦК и њихове клијентеле – дисидената „либерално–вестернизованог“ и „руско–патриотског“ кова. У једном од наредних поглавља, Н. Митрохин је описао везе „руске партије“ са Руском православном црквом, где је веома одлучно повукао

¹ Dunlop, John B., *The Faces of Contemporary Russian Nationalism*, Princeton University Press 1983; Янов Alexander, *The Russian New Right*, Berkley 1978; Митрохин, Николай, *Русская партия: Движение русских националистов в СССР. 1953–1985 годы*, Москва 2003, стр. 17–19.

² Припадници трупа генерала Андреја Власова (1901–1946), бившег совјетског официра, који је прешао на страну Трећег рајха и од совјетских заробљеника формирао квислиншке војне формације.

црту између свештенства и оног дела пастве који је радио неколико корака даље од изворних ставова свештеника.

У следећим поглављима Н. Митрохин је сагледао непосредне појаве руског национализма. Аутор је нашао да те појаве воде порекло из руске књижевне средине 50-их и 60-их година XX века. Интересантна, али у контексту општег друштвеног развоја током муњевитих акција КГБ-а од мањег значаја, била је појава такозване „народно–демократске партије“, али и других примера вансистемске руске опозиције 50-их и 60-их година у СССР-у. До обнове делатности руских националиста после гушења сличних расположења у доба касне владавине Хрушчова, дошло је услед активности појединих представника апарата ЦК ВЛКСМ³, затим као последица делатности издавачке куће *Млада гарда* (*Молодая гвардия*) и покрета за очување историјских споменика – ВООПИиК⁴. Током последњих година владавине Брежњева дошло је до стварања неформалне, али уочљиве „руске партије“, која је, према Н. Митрохину, имала своју структуру, генерацију идеолога и „комуникатора“ (пропагандиста), и која се ослањала на низ издавачких кућа, новина и угледних писаца. Овај последњи део био је довољно познат совјетској јавности, која је јасно раздвајала званичне књижевне новине и часописе на „либералне“ и оне које су биле у рукама „руских националиста“. Обе стране званично су се позивале на оданост марксизму–лењинизму, али су незванично имале ставове, не само супротне оном другом крилу, већ и веома далеке од овештале комунистичке догматике касног СССР-а.

Н. Митрохин је пружио и веома комплексну анализу врха леденог брега руског националног „самиздата“, који није био мањи од оног либералног и такође је био познат просечном совјетском интелектуалцу. „Национални“ самиздат појавио се касније и није могао да рачуна на значајнију финансијску помоћ из иностранства и/или на објављивање на Западу. Аутор ову појаву прати од самог почетка – од обимног књижевног часописа *Веће*, који је излазио 1971–1974. године илегално, али је уз име главног уредника објављивао и његову кућну адресу у сваком броју, све док уредник часописа Осипов није био ухапшен и осуђен.⁵ Различите струје „руског национализма“ имале су своје посебне врсте идеолошких порука у сопственом „самиздату“: од стаљинизма и национал–кому-

³ Централни комитет Свесавезног Лењинског комунистичког савеза омладине – Центральный Комитет Всесоюзного Ленинского коммунистического союза молодежи.

⁴ *Всероссийское общество охраны памятников истории и культуры / Свердловское друштво за заштиту споменика историје и културе* – једна званична руска национална друштвена организација у доба СССР. Основана је 1966. године. Иако доста аморфна и недефинисана, на врхунцу активности имала је неколико милиона чланова.

⁵ Случај Осипова, који је у време постојања руских клубова у заточеништву и прогонству провео петнаест година (1961–1983), показује да је „руска партија“, без обзира на одређене симпатије дела врха КПСС према њима, ипак представљала посебну, „илегалну“ појаву и никако није била само ствар пропаганде. Вдовин А., *Русские в XX веке*, Москва, 2004, стр. 268.

низма, до паганизма типичног за екстремне националисте, или антиекуменизма и, поготово, антикатолицизма, типичног за „православни андеграунд“.

Последња поглавља књиге су посвећена прекиду „руског ренесанса“ после одласка са власти Л. И. Брежњева, којег је наследио Ј. Андропов. За разлику од неких учесника догађаја,⁶ Н. Митрохин сматра да се није радило о личним афинитетима новог генералног секретара, већ о покушају врха партија (у задњој линији руководства КГБ-а), да реше идеолошко питање „методом клатна“. Након што је 1978–1982. године било решено питање „организоване либералне струје“ – тзв. „правозаштитника“ – дошао је ред на њихове идеолошке противнике из „руске партије“. У сваком случају, када је после одласка геронтократа током прве половине 80-их година идеолошко клатно поново изашло из равнотеже и отишло у либералном правцу, чланови „руске партије“, који су остали на слободи, наставили су да се повезују са губитницима из конзервативног дела КПСС и, према Н. Митрохину, са историјске позорнице отишли су заједно са совјетским системом.

Књига Н. Митрохина представља веома дубоко и студиозно истраживање једног проблема. Огромна количина скупљених и обрађених информација, уникатних чињеница и прикупљених интервјуа омогућили су му да напише ово дело, незаобилазно за све оне који хоће дубље да продру у друштвену историју Русије XX века.

Књига Митрохиновог опонента, А. Бајгушева, *Руска партија унутра КПСС-а*, (допуњено и проширено издање: *Обавештајци партије*), представља потпуну супротност рафинираном делу Митрохина, полазника курсева *Human Rights Watch-a* и сарадника неколико руских и страних невладиних организација. А. Бајгушев је био совјетски сарадник информационе агенције АПН, али је био и члан партијске номенклатуре и представљао део самог апарата саветника ЦК КПСС, који је формирао и спроводио идеју о „руској партији“. Његова књига је пуна антисемитских, политички некоректних и, једноставно – вулгарних израза и клишеа. Међутим, у општем контексту студије „руске партије“, његова књига је изразито битна јер представља хибридни, мемоарско–истраживачки приступ сагледавању феномена „руске партије“ изнутра. Заправо, то је прва књига коју је написао један од припадника „номенклатуре“, а у којој се признаје постојање политике „двоглавог орла“, односно, у њој је видљиво да су, после дефинитивног слома вере у комунизам у широким масама образованог становништва, партијски врх и безбедносне структуре манипулисали јавним мњењем и „интелектуалцима“. Ова политика поделе јавности на „либерале“ и „патриоте“ била је типична и за руско друштво XIX века (тада су називани „словенофилима“ и „западњацима“). У новим историјским околностима, врх КПСС и лично Л. Брежњев искористили су парадигму мржње према замишљеном идеолошком

⁶ Семанов С. Н., *Андропов. 7 тайн генсека с Лубјанки*, Москва, 2001.

непријатељу – једна половина руске интелигенције мрзела је другу као „издајнице–космополите“, а друга је мрзела прву као „ретрограде–фашисте“.

Байгушев, Александр,
Русская партия внутри КПСС,
Москва 2005.

Байгушев, Александр,
Партийная разведка,
Москва 2007.

Александар Бајгушев је почетком 60-их година дошао у информациону агенцију АПН⁷, где се упознао са Брежњевом ћерком Гаљом. После тога је Бајгушев ушао у „уже друштво“ поверљивих особа те породице, (које су биле непознате јавности), па је тако, после доласка Брежњева на чело државе, постао члан личне „информативне службе“ Л. Брежњева, коју је овај формирао као сигурносни механизам независан од КГБ-а, по образцу Стаљинове „личне обавештајне службе“. После несрећних покушаја Н. Хрушчова да реформише Стаљинов идеолошки модел, и авантуристичких обећања изградње комунизма за двадесет година, поверење широких маса у званичну идеологију опало је до критичне тачке. У таквим околностима дошло се и до идеје о стварању „руске партије“ као антитезе пропагандим напорима Запада током Хладног рата. Треба напоменути, међутим, да А. Бајгушев тврди (и у овом се његова тврдња поклапа са детаљним истраживањима Н. Митрохина) да се, заправо, није радило о „фиктивним“ и вештачким појавама, већ о покушају канализовања објективних тенденција које су узеле маха у читавом руском друштву.

⁷ Агентство печати „Новости“ (АПН) — совјетска информациона агенција, формирана 1961 године.

Александар Бајгушев пружа углавном исту слику догађаја „златних седамдесетих“ као и његов идеолошки опонент Н. Митрохин. Иако се они, природно, разликују у оцени одређених поступака и личности, ове књиге се међусобно надопуњују и пружају могућност сагледавања до скоро у руској историографији непостојеће теме – „руске партије“. Ово парадоксално узајамно допуњавање најбоље се уочава када се анализира пажња посвећена појединим појмовима. Н. Митрохин је, од 600 страница своје књиге, око 30 потрошио на кризу и пад „руске партије“ 1982–1993, а А. Бајгушев је истом питању посветио више од 160, од укупно 300 страница своје књиге. У раду А. Бајгушева посебно је обимно поглавље где се истражује тзв. „дело русиста“ и прогон једног од лидера „руске партије“ – С. Семанова, руководиоца едиције *Живот познатих људи* (ЖЗЛ) у издавачкој кући *Млада гарда* (*Молодая Гвардия*), а касније главни уредник часописа *Човек и закон* (*Человек и закон*), који је имао личну подршку министра унутрашњих послова СССР Шћелокова и зета Л. Брежњева – Ј. Чурбанова. Ово издање је било штампано у пет милиона (!) примерака и углавном се ослањало на метод „истраживачког новинарства“ у циљу борбе са „девијацијама“ у друштву, што је С. Семанову пружало невероватне могућности. Истовремено, С. Семанов је подржавао илегални часопис *Веће*, који је помагао из личних финансијских средстава и ширио га у кругу високо постављених чланова совјетске номенклатуре (један примерак је однео чак и председнику Врховног суда СССР). Услед дугих комбинација унутар апарата, 1981. године С. Семанов је успео да заустави начелник КГБ-а, Јуриј Андропов, који је у Политбиро упутио службену белешку „О антисовјетској делатности С. Н. Семанова“, у којој је партијском врху скренуо пажњу на „штетну делатност русиста“ (што је у речнику шефа КГБ-а био маскирани израз за појам „руски националисти“. – А.Т.).

Невероватна је чињеница да су и Н. Митрохин и А. Бајгушев, који заступају супротне позиције у процени делатности „руске партије“, пружили исти одговор на кључно питање о томе зашто је „руска партија“ доживела неуспех, и због чега после доласка вишестраначких избора нису успели да добију значајнију улогу у реалној политици. Према њиховим оценама, до тога је довела подршка коју су представници „руске партије“ пружили тврдом крилу КПСС у данима Перестројке, као и одсуство одлучности и спремности на деловање током судбоносних дана почетком 1990-их година. Нестанком политичких перспектива „руске партије“ дошло је до маргинализације не само њених припадника, већ и лидера тог историјског феномена на политичкој позорници, као и њиховог одласка у потпуни забрав. Међутим, објективни истраживач, који жели да схвати опсег интелектуалног и политичког живота друштва у касном СССР-у, не може да заобиђе ову појаву, која је, уз либерални „самиздат“, оставила несумњивог трага на генерацију образованог дела совјетских грађана, формираних током 1970-их година и дораслих до положаја да о нечему одлучују тек крајем 1990-их година прошлог века.